

Zgłoszony do druku: 15 XI 2022

Przyjęty do druku: 30 XI 2022

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/AKZ.2022.011>

**Żeglińska, Anna. *Finckensteinowie wschodniopruscy i ich archiwa.*
Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2021**

Problematyka dziejów archiwów i archiwaliów proveniencji prywatnej w polskiej literaturze nie należy do zbyt często podejmowanej. Nie licząc wcześniejszych przyczynków¹, w poważniejszej formie zajęli się nimi archiwiści i historycy okresu międzywojennego. Należeli do nich między innymi Karol Buczek, Helena Polackówna czy Kazimierz Tyszkowski². Przejęcie po II wojnie światowej przez państwową służbę archiwalną pozostających dotychczas w prywatnych rękach zasobów archiwów rodzinno-majątkowych wymusiło poniekąd szersze zainteresowanie środowiska archiwistów nie tylko ich dziejami, ale również problemami natury metodycznej. Efektem tych zainteresowań była duża liczba publikacji, głównie jednak o charakterze przyczynkowym, dotyczących archiwów rodzin szlacheckich i ziemiańskich z terenów dawnej Rzeczypospolitej NR 13 (15)/2022 – głównie w kontekście ich dziejów oraz zachowanego zasobu. Recenzowana praca z kilku powodów odbiega od takiego „klasycznego” ujęcia problematyki archiwów rodzinno-majątkowych. Po pierwsze jej przedmiotem są archiwa i archiwalia rodziny Finckensteinów związanej co najmniej od poł. XV w. ze wschodnimi Prusami, a więc terenem administrowanym najpierw przez Zakon Krzyżacki, a od 1525 r. przez książąt i królów z dynastii Hohenzollernów. Mamy więc tutaj do czynienia z działalnością archiwotwórcy osadzonego w całkowicie odmiennych uwarunkowaniach prawno-ustrojowych i społeczno-gospodarczych aniżeli te, jakie znamy dla ziem Królestwa Polskiego, a potem Rzeczypospolitej Obojga

¹ Za taką można uznać wstęp do katalogu rękopisów przechowywanych na początku XX w. w archiwum sławuckim Sanguszków. Gorczak, *Katalog rękopisów*, I–XLV.

² Buczek, „Z dziejów polskiej archiwistyki”; Polackówna, „Uwagi o porządkowaniu”; Tyszkowski, „Z dziejów polskiej archiwistyki”.

Narodów. Po drugie jej zakres obejmuje nie tylko tradycyjnie omawiane w tego rodzaju publikacjach dzieje rodziny i jej majątności, jako czynników archiwotwórczych, ale również proces tworzenia archiwów w ujęciu swego rodzaju sieci archiwalnej o rozbudowanej strukturze, znanej dotychczas szerzej tylko w odniesieniu do archiwów rodzin magnackich, koronnych i litewskich, w XVIII w.³ Po trzecie w końcu w recenzowanej pracy znajdziemy rozważania na temat opracowania zespołu Archiwum Finckensteinów, przechowywanego obecnie w zasobie Archiwum Państwowego w Olsztynie (APO), w kontekście możliwości zastosowania technologii informatycznej.

Strukturę recenzowanej pracy tworzą wstęp, cztery rozdziały merytoryczne, zakończenie, wykaz źródeł i opracowań, indeksy (geograficzny, osobowy, rzeczowy), streszczenie w języku niemieckim i angielskim oraz spisy: ilustracji, schematów, tabel i tablic.

We wstępie Autorka, oprócz określenia ram terytorialnych i chronologicznych swojej publikacji, omówienia stanu badań i syntetycznie ujętych dziejów archiwaliów Finckensteinów do czasu ich archiwizacji w zasobie APO, przekonująco przedstawia wyjątkową atrakcyjność badawczą archiwum rodzinny Finckensteinów. Zwraca uwagę na fakt, że jest to największy zespół tego rodzaju w zasobie AP w Olsztynie liczący 1504 j.a. (ok. 20 mb. archiwaliów)⁴. Jego obecny stan odzwierciedla skomplikowane losy rodziny Finckensteinów i majątności z nimi związanych. Faktycznie zespół ten utworzono w APO z połączenia archiwaliów, jakie pierwotnie narastały w różnych miejscach, głównie starostwach dziedzicznych oraz prywatnych majątkach wschodniopruskiej linii Finckensteinów⁵. Stąd też Autorka zalicza go do kategorii archiwów historycznych⁶. Również obecny stan opracowania tego zespołu, które Żeglińska uważa za daleko odbiegający od poprawnego (s. 11–12, 310), jest wdzięcznym obiektem analizy metod opracowania tego typu zespołów, szczególnie w kontekście zastosowania rozwiązań informatycznych.

Rozdział pierwszy „Historia rodu Finck von Finckenstein w Prusach Wschodnich” to najobszerniejsza część pracy (s. 25–166). Składa się z siedmiu podrozdziałów, z których ostatni ma charakter podsumowania. W poszczególnych podrozdziałach przedstawione zostało pochodzenie rodu, następnie w ujęciu prozopograficznym dzieje poszczególnych jego linii a w ich ramach gałęzi i gałązek. Autorka bazując na literaturze przedmiotu (niemiecko- i polskojęzycznej), przychyliła się do teorii pochodzenia pruskich Finckensteinów z mazowieckiego rodu Ziębów (z niem. Fink), którego przedstawiciele ok. poł. XV w. osiedlili się na terenach Prus Krzyżackich,

³ Syta, *Archiwa magnackie w XVIII wieku*, 229 i nn.

⁴ Objętość zespołu w m.b. podana w serwisie – szukaj w archiwach to 8 m.b., z czego 7,6 m.b. stanowią archiwalia opracowane. „Archiwum rodziny Finckenstein”.

⁵ Przedstawiciele rodu Finckensteinów w XVI i XVII w. osiedli również w Inflantach i Brandenburgii.

⁶ Ryszewski, *Problemy komputeryzacji*, 20.

pierwotnie w okolicach Nidzicy. Już w drugim pokoleniu Finckowie podzieli się na dwie linie: rogońskiej dał początek Albrecht I (zm. 1525), zybułtowskiej zaś Matz (zm. ok. 1520 r.). Pierwszy z nich już w 1506 r. uzyskał z rąk mistrza zakonu krzyżackiego Fryderyka saskiego urząd nidzickiego sędziego ziemskiego. W późniejszym czasie urzędy sędziów ziemskich na terenie państwa pruskiego były często sprawowane przez członków rodu. Z dwóch linii wschodniopruskich Finckensteinów jako pierwsza wymarła linia rogońska, reprezentowana przez dwie gałęzie (starszą – Christophą I i młodszą – Albrechta II). Gałąź starsza wymarła na Wilhelmie Erneście w 1727 r.⁷ Ostatnim męskim przedstawicielem młodszej gałęzi był z kolei Johann Eberhardt zmarły przed wrześniem 1707 r. Druga linia Finckensteinów – zybułtowska, założycielem której był Matz von Seewalde, już w następnym pokoleniu uległa podziałowi na dwie gałęzie. Starszą zapoczątkował Georg I, była to gałąź na Zajęczkach (Hassenberg). Druga gałąź linii zybułtowskiej Finckensteinów zapoczątkowana została przez jego brata Albrechta I. Od głównych jej siedzib nazywana jest zybułtowsko-dąbrowieńską. Starsza gałąź linii zybułtowskiej po mieczu wygasła na Friedrichu Ludwigu, zmarłym w 1785 r., młodsza kontynuowana jest do dzisiaj. Rozdział pierwszy jest bardzo solidną, chociaż momentami nieco nużącą, jak to bywa w przypadku prac o charakterze genealogicznym, częścią recenzowanej publikacji. Żeglińska, stosując podejście prozopograficzne, szczegółowo omówiła dzieje członków rodu na tle karier majątkowych i ich działalności publicznej (głównie urzędniczej i wojskowej). Rozdział ten wzbogacają liczne tablice genealogiczne, choć przy tak rozrodzonych gałęziach i gałązkach rodu mogłoby być ich o kilka więcej. Przykładem jest chociażby brak tablicy młodszej linii rogońskiej.

Rozdział drugi „Dobra Finckensteinów i ich zarząd” (s. 167–194) składa się, nie licząc wstępu i zakończenia, z dwóch podrozdziałów. W pierwszym omówiono rozwój fortuny wschodniopruskich Finckensteinów oraz prawne podstawy zarządu ich dóbr. Szczególnie ważną rolę w procesie bogacenia się rodu odegrało przejmowanie dziedzicznych starostw wraz z wykupywaniem majątków z rąk innych pruskich rodzin. Szczegółowo omówione zostały tutaj wszelkie formy działalności majątkowej członków obu linii rodu. Zdecydowanie aktywniejsza w tym zakresie była linia młodsza, czyli zybułtowska. Szczególne zasługi w budowaniu jej pozycji majątkowej i prestiżu odegrał Ernst „Bogaty Owczarz” (1633–1717), który w 1710 r. uzyskał dla rodziny tytuł hrabiowski. Oczywiście z biegiem czasu stan posiadania majątności ziemskich (starostw dziedzicznych, zwykłych i dóbr prywatnych) w rękach Finckensteinów ulegał zmianom, chociażby w wyniku wymierania męskich przedstawicieli linii i gałęzi rodu. W XVIII i XIX w. członkowie rodu starali się zabezpieczyć majątkowy stan posiadania poprzez tworzenie majoratów i fideikomisów. Najdłużej,

⁷ Autorka mylnie nazywa go bratankiem Christophą III (Żeglińska, *Finckensteinowie wschodniopruscy*, 60). W rzeczywistości był on jego wnukiem.

bo do roku 1945, w Prusach Wschodnich w ich rękach pozostały majątki w Szymbarku i Jaśkowie. Podrozdział ten wzbogacają liczne table obrazujące majątkowy stan posiadania Finckensteinów różnych linii i gałęzi na przestrzeni wieków. Drugi merytoryczny podrozdział zawiera charakterystykę organizacji i funkcji zarządu dóbr. Przedstawiono w nim organizację administracji na poziomie starostw dziedzicznych, komornictw i wchodzących w ich skład wsi. Dobra pozostające we władaniu Finckensteinów, bez względu na ich status prawny, zarządzane były w ramach poszczególnych kluczy i folwarków, przez dość liczny i sprawnie działający aparat urzędniczy, którego trzon stanowili dwornicy. Z biegiem czasu, wraz z uprzemysławianiem dóbr ziemskich ich administracja rozrastała się i specjalizowała w ramach poszczególnych gałęzi gospodarki (rolna, hodowlana, leśna, przetwórcza). Szczególnie dotyczyło to zakładów przemysłowych, jakie w dobrach Finckensteinów zaczynają pojawiać się w poł. XIX w. Wtedy też ich administracja opuszcza siedziby właścicieli, dotychczas koncentrując centralny zarząd dobrami.

Rozdział trzeci „Procesy archiwotwórcze Archiwum Finckensteinów” (s. 195–299) składa się z pięciu podrozdziałów, z których podobnie jak w rozdziale drugim, pierwszy i ostatni stanowią krótki wstęp i zakończenie. Każdy z trzech podrozdziałów merytorycznych poświęcony jest odrębnemu rodzajowi archiwów, jakie były efektem życia i działalności Finckensteinów. Po kolei więc omówiono archiwum rodzinne, następnie archiwum władztwa zwierzchniego, w końcu archiwum ekonomiczne. Każdy w tych podrozdziałów dzieli się na dwa podpunkty: proces aktotwórczy i proces archiwizacji. Mimo dużej dociekliwości badawczej i szerokiej kwerendy Autorce w rozdziale tym nie udało się w sposób zadowalający odtworzyć procesów archiwotwórczych⁸. Oczywiście podstawową przeszkodą do osiągnięcia tego zamierzenia są skomplikowane dzieje rodu Finckenseinów i jego majątków, a co za tym idzie i archiwów przez nich tworzonych. Wydaje się, że zamiast podziału tego rozdziału na podrozdziały dotyczące trzech typów archiwów (rodzinne, ekonomiczne, patrymonialne), wydzielonych w nieco sztuczny sposób, trafniejsza byłaby opowieść o tworzeniu i losach oraz zasobach archiwów poszczególnych linii i gałęzi wschodniopruskich Finckensteinów. Pisz zresztą o tym sama Autorka, zwracając uwagę na fakt, że „Wydzielenie poszczególnych typów archiwów nie jest zadaniem łatwym, gdyż niejednokrotnie kancelaria dworu spełniała zadania kancelarii starostwa, a kancelaria starostwa zaangażowana była w sprawy rodzinne”⁹. W rozdziale tym Autorka stara się niekiedy wypełnić wątplą podstawę źródłową w kwestiach zasadniczych dla treści rozdziału szczegółową analizą ustroju państwa pruskiego (np. przy opisie archiwum władztwa zwierzchniego na s. 232–250) bądź też szczegółową charakterystyką zachowanych archiwaliów

⁸ Autorka w odtworzeniu procesów archiwotwórczych opiera się na rozważaniach Ryszewskiego, Ryszewski, *Problemy i metody badawcze archiwistyki*, 86–88.

⁹ Żeglińska, *Finckensteinowie wschodniopruscy*, 230.

(np. księgi rachunkowej majątku Jaśków, Surzyki Małe, Dziśnit prowadzonej w latach 1806–1807, s. 276–282).

Rozdział czwarty „Problemy opracowania i komputerowego opisu Archiwum Finckensteinów” (s. 302–322) poświęcony został analizie metod porządkowania tytułowego zespołu w przeszłości oraz przedstawieniu propozycji zmiany jego struktury w oparciu o propozycję standardu opisu archiwalnego opracowanego w I poł. 90. XX w. przez Bohdana Ryszewskiego¹⁰. Autorka, bazując na literaturze przedmiotu oraz metodycznych normatywach zalecanych w państwowej służbie archiwalnej do opracowywania zespołów rodzinno-majątkowych, podważa poprawność obecnego stanu opracowania zespołu Archiwum rodziny Finckensteinów. Zespół ten utworzony w głównym zrębie w latach 50. XX w. w APO z rozproszonych wcześniej materiałów porządkowany był dwukrotnie. Po raz pierwszy w II poł. lat 50., po raz drugi w latach 90. XX w. Zdaniem Autorki, z którym należy się zgodzić, prace te nie przyniosły zadowalającego efektu. Podstawowym ich błędem była próba dostosowania struktury zespołu do tej, jaką zalecały wskazówki metodyczne, nie uwzględniające specyfiki procesu archiwotwórczego prowadzącego do powstania archiwów rodzinno-majątkowych na terenie księstwa pruskiego, później Królestwa Prus¹¹. Dopełnieniem prac w tym zakresie powinno być zdaniem Autorki uwzględnienie zaproponowanej przez Ryszewskiego metody opracowania archiwaliów pozwalającej zintegrować „czynniki archiwotwórcze (rodzina, zarząd dóbr) w pewne całości, prowadzące do powstania organicznych struktur całego zasobu archiwalnego”¹². Efektem tych rozważań jest propozycja nowej struktury Archiwum Finckensteinów przedstawiona w formie schematu (s. 320).

Przechodząc do podsumowania, należy uznać, że recenzowana publikacja jest ciekawą próbą połączenia historii rodu wschodniopruskich Finckensteinów z dziejami ich archiwów i archiwaliów. Biorąc pod uwagę objętość poszczególnych jej części, ich rzeczowość i jasność narracji, wyraźnie widać jednak, że wątek historyczny przeważał nad archiwistycznym. Nie jest to w żadnym przypadku zarzut, tylko stwierdzenie faktu. O ile rozdziały od pierwszego do trzeciego stanowią zwartą całość, o tyle rozdział ostatni mógłby przyjąć formę odrębnej publikacji o charakterze przyczynkowym. Dużą zaletą publikacji jest bogata literatura i źródła archiwalne bardzo rzetelnie zebrane i wykorzystane przez Autorkę. Bardzo bogaty materiał ikonograficzny w postaci ilustracji, map, tabel i schematów stanowi istotne uzupełnienie

¹⁰ Ryszewski, *Problemy komputeryzacji*.

¹¹ Wskazówki metodyczne dotyczące opracowania archiwów rodzinno-majątkowych na potrzeby archiwów państwowych wydane były dwukrotnie pismami okólnymi Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych. Po raz pierwszy pismem okólnym nr 19 z 18 V 1953 r. („Instrukcja Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych”), po raz drugi pismem okólnym nr 1 z 14 VI 1983 r. („Pismo okólnie nr 1 Naczelnego Dyrektora”).

¹² Żeglińska, *Finckensteinowie wschodniopruscy*, 310.

narracji poprowadzonej w bardzo dobrym stylu. Można tylko zastanowić się nad sensem zamieszczenia w publikacji ilustracji mało czytelnych (niektóre mapy i skany archiwaliów). Publikacja Żeglińskiej wpisuje się bardzo wyraźnie w stan badań polskiej szkoły archiwoznawczej i stanowi bardzo dobry przykład możliwości badawczych w zakresie dziejów archiwów rodzinno-majątkowych, szerzej prywatnych, dawnej Rzeczypospolitej i sąsiadujących z nią państw.

Krzysztof Syta

(Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu)

ksyta@umk.pl; ORCID ID: 0000-0002-9466-1525

■ Bibliografia

- Buczek, Karol. „Z dziejów polskiej archiwistyki prywatnej. Archiwa XX. Czartoryskich”. W *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby. T. 2*, 41–85. Kraków: nakł. Komitetu, 1938.
- Gorczak, Bronisław L. *Katalog rękopisów archiwum X.X. Sanguszków w Sławucie ułożył i historię tegoż archiwum skreślił Bronisław Gorczak konserwator zbiorów sławuckich*. Sławuta: nakładem właściciela, 1902.
- „Instrukcja Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych z 18 maja 1953 r. do porządkowania archiwaliów podworskich”. W *Zbiór przepisów archiwalnych wydanych przez Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych w latach 1952–2000*, zredagowały Ewa Rosowska i Maria Tarakanowska, 213–18. Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych. Wydział Wydawnictw, 2001.
- „Pismo okólne nr 1 Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych z 14 czerwca 1983 r. w sprawie wprowadzenia wskazówek metodycznych do opracowania archiwaliów podworskich”. W *Zbiór przepisów archiwalnych wydanych przez Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych w latach 1952–2000*, zredagowały Ewa Rosowska i Maria Tarakanowska, 487–502. Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych. Wydział Wydawnictw, 2001.
- Polackówna, Helena. „Uwagi o porządkowaniu prywatnych archiwów familijnych”. *Archeion* 16 (1938–1939): 1–20.
- Ryszewski, Bohdan. *Problemy i metody badawcze archiwistyki*. Rozprawy / Uniwersytet Mikołaja Kopernika. Toruń: Wydawnictwo UMK, 1985.
- Ryszewski, Bohdan. *Problemy komputeryzacji archiwów*. Rozprawy / Uniwersytet Mikołaja Kopernika. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 1994.
- Syta, Krzysztof. *Archiwa magnackie w XVIII wieku. Studium kultury kancelaryjno-archiwalnej*. Biblioteka Cuiavia Felix 1. Toruń: s.n., 2010.
- Szukaj w Archiwach. „Archiwum rodziny Finckenstein”. Udostępniono 27 listopada 2022. <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/zespol/-/zespol/115443>.
- Tyszkowski, Kazimierz. „Z dziejów polskiej archiwistyki prywatnej. Instrukcja archiwalna z XVIII w.”. *Archeion* 13 (1935): 71–82.
- Żeglińska, Anna. *Finckensteinowie wschodniopruscy i ich archiwa*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2021.